

зв'язку з вивченням культового життя ольвіополітів пізньоелліністичного часу. Названі божества досить широко відомі в Ольвії⁴⁷. Згадування їх у написі у зв'язку із подією не приватного характеру, а такою, що відбивала інтереси поліса в цілому, пов'язане, очевидно, з тим фактом, що шанування Деметри в елліністичний час мало державний характер. Її зображення карбувалися на ольвійських монетах, а ім'я відтворене в численних графіті. Дуже поширені теракотові фігури, що виготовлялися в Ольвії. Кора і Плутон відбивають зв'язок з потойбічним світом, при цьому Кора своїм циклічним воскресінням знаменує перемогу над смертю, а Плутон царює у підземному царстві. Можливо, в таких іпостасях і фігурують божества в написі — офіційна Деметра і Кора та Плутон, які сприяють перемозі над смертю, в тому числі і в битвах.

Слід зазначити, що в написі Посідея Діонісієвого вперше зустрічається повна тріада елевсинських божеств, пов'язаних з міфом про викрадення дочки Деметри Плутоном. І в епіграфіці, і в образотворчому мистецтві Північного Причорномор'я звичайно вони відомі тільки в парному поєднанні — Деметра і Кора, Кора і Плутон⁴⁸ (III ст. до н. е.⁴⁹ та I ст. до н. е. — I ст. н. е.). Спільне зображення всіх трьох персонажів у зв'язку з мотивами потойбічного світу зафіксовано лише в розписі склепу Деметри на Боспорі дещо пізнішого часу (I ст. н. е.), де в центральному плафоні вміщено погруддя Деметри, а в одній з люнеток — сцену викрадення Кори Плутоном.

Таким чином, нова епіграфічна пам'ятка дає можливість повніше розкрити історію і духовне життя Ольвії II ст. до н. е.

Одержано 07.03.89

⁴⁷ Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени.— К., 1979.— С. 35—122.

⁴⁸ НО, 70.

⁴⁹ КБН, 130

Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького

© І. К. Свешніков, О. А. Брайчевська

Посад літописного Звенигорода — столиці Звенигородського удільного князівства в 1124—1144 рр. — досліджувався у 1982—1985 рр. Звенигородською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР¹. Під час розкопок виявлено залишки міського будівництва і різноманітний речовий матеріал: кераміку, залізні вироби, прикраси, предмети християнського культуру, а також фрагменти шкіряного взуття. Різноманітні його види досить часто зустрічаються під час розкопок ряду давньоруських міст. Цілі екземпляри, окремі фрагменти і заготовки деталей знайдено в Новгороді, Пскові, Старій Ладозі, Білоозері, Полоцьку, Мінську, Бересті, Старій Рязані тощо².

¹ Свешніков І. К. Звіти про роботу Звенигородського загону Львівської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1982—1985 рр. // НА ІА АН УРСР.— Ф. 1982/106, 1983/114, 1985/138; матеріали розкопок зберігаються в фондах Інституту суспільних наук АН УРСР у м. Львові.

² Изюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел Новгорода Великого // МИА.— 1959.— № 65.— С. 192—215; Колчин Б. А., Янин В. Л. Археологии Новгорода — 50 лет // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода.— М., 1982.— С. 84; Ояева Е. И. Обувь и другие кожаные изделия древнего Пскова // АСГЭ.— 1962.— С. 77—91; Ояева Е. И. Обувь и другие кожаные изделия из Старой Ладозги // АСГЭ.— 1965.— Вып. 7.— С. 42—59; Ояева Е. И. Белозерская кожаная обувь // Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X—XIII вв.— М., 1973.— С. 199—205; Штыхов Г. В. Древний Полоцк.— Минск, 1975.— С. 72—80; Загоруйский Э. М. Возникновение Минска.— Минск, 1982.— С. 267; Тарасов С. В. Сапожное ремесло древнего Минска // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР.— М., 1986.— С. 149, 150; Лысенко П. Ф. Берестье.— Минск, 1985.— С. 287—300; Монайт А. Л. Раскопки Старой Рязани // По следам древних культур. Древняя Русь.— М., 1953.— С. 315; Жилина Н. В. Материальная культура Твери по раскоп-

Кількість фрагментів шкіряного взуття, знайдених у Звенигороді, порівняно з його колекціями з інших міст, які нараховують по кілька тисяч фрагментів, незначна. Знайдено чотири майже цілих екземпляри і 125 фрагментів. Але оскільки це поки що єдиний випадок знахідки значних залишків шкіряного взуття на території південних і південно-західних земель Русі, вони становлять інтерес для вивчення технології шкірообробного і шевського ремесел, а також конструктивних особливостей і видів взуття.

Матеріалом для виготовлення взуття, судячи за малюнком зовнішнього шару шкіри (так званої мереї), були шкури великої рогатої худоби і свиней. Товщина виробленої шкіри була різною (залежно від типу взуття) і дорівнювала 1—3 мм. Шкіра має коричневий, іноді майже чорний колір. Її біологічна структура у більшості випадків порушена, шкіра розшаровується на два шари: верхній — рогоподібний та нижній пористий і м'який. Виняток становлять лише кілька фрагментів, де шкіра збереглася досить добре.

Питанням вивчення давньоруського шкіряного взуття присвячені спеціальні статті Ю. П. Зибіна, С. О. Ізюмової, К. І. Оятевої, Г. В. Штихова. В них детально розглядався матеріал, технологія виготовлення, конструкція давньоруського взуття, його хронологічна класифікація і методика дослідження³. Було також вироблено єдину методику класифікації взуття. Серед залишків шкіряного взуття із Звенигорода, згідно методики, запропонованої К. І. Оятевою⁴, можна виділити два типи: тверде і м'яке. До твердого належать чоботи, до м'якого — черевки, туфлі, поршні.

Чоботи. Фрагменти чобіт, що являли собою пару (правий і лівий), знайдено в споруді № 26, дослідженій 1985 р.⁵ Взуття виготовлено із товстої (3 мм), але добре вичищеної шкіри великої рогатої худоби. Збереглися головки і задники чобіт, з'єднані між собою тачним швом (рис. 1, 1). Головки суцільнокроєні у вигляді неправильного шестикутника, задники — трапецієподібної форми (рис. 1, 2, 3). І задники, і головки прикрашені вишитим орнаментом у вигляді хвилястої лінії. В місцях проколів збереглися залишки нитки вишивки, яка, напевне, була кольоровою. Довжина стібка у вишивці 5—7 мм. Халяви не збереглися, у верхній частині головок і задників є лише проколи від з'єднувального шва. Взагалі халяви від чобіт зустрічаються дуже рідко, оскільки їх часто використовували повторно⁶.

Матеріали, що збереглися, дають можливість реконструювати первісний вигляд чобіт (рис. 1, 4—7). Вони були без підборів, з твердими задниками, суцільнокроєними головками і високими халявами. Судячи за зображеннями на виробках давньоруського прикладного мистецтва, халяви були зшиті з двох частин, з'єднувальні шви розміщувалися на боках. Виходячи з розмірів (довжина реконструйованої підошви 29—30 см), чоботи були чоловічими.

До цього ж типу взуття можна віднести і два фрагменти задників та головок, знайдених у будівлі № 23⁷. Але на відзнаку від описаної пари, названі чоботи виготовлено із товстої (3 мм) свинячої шкіри. Тверді задники чобіт знайдено також у культурному шарі посаду у 1983 р. Тверде взуття такого самого крою походить із Новгороду⁸, Пскова⁹, Білоозера¹⁰, Берестя¹¹. Найбільш близькими до звенигород-

кам 1979—1984 гг. // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР.— М., 1986.— С. 53, 54; *Воронин Н. Н.* Древнее Гродно // МИА.— 1954.— № 41.— С. 61, 62.— Рис. 26.

³ *Зыбин Ю. П.* Древнерусская обувь XII—XVI вв. Сообщение 1. Конструкция древнерусской обуви // Известия высших учебных заведений. Технология легкой промышленности.— К., 1958.— № 4.— С. 36—44; *Зыбин Ю. П.* Древнерусская обувь XII—XVI вв. Сообщение 2. Технология производства и материалы древнерусской обуви // Известия высших учебных заведений. Технология легкой промышленности.— К., 1958.— № 6.— С. 33—40; *Изюмова С. А.* Указ. соч.— 192—215; *Оятева Е. И.* К методике изучения древней кожаной обуви // АСГЭ.— Л., 1973.— С. 105—111; *Штихов Г. В.* Опыт исследования древнополоцкой кожи // СА.— 1963.— № 4.— С. 240—246.

⁴ *Оятева Е. И.* К методике изучения ... — С. 105—111.

⁵ *Свешніков І. К.* Звіт про роботу Звенигородського загону археологічної експедиції Інституту суспільних наук у 1985 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. 1985/138.— С. 36.

⁶ *Оятева Е. И.* К методике изучения ... — С. 108.

⁷ *Свешніков І. К.* Звіт про роботу ... — С. 23.

⁸ *Изюмова С. А.* Указ. соч.— С. 212.— Рис. 8, 1.

⁹ *Оятева Е. И.* Обувь и другие кожаные изделия ... — С. 86.— Рис. 6, 4—41.

¹⁰ *Оятева Е. И.* Белозерская кожаная обувь ... — С. 202.— Рис. 73, 10—12.

¹¹ *Лысенко П. Ф.* Берестье ... — С. 287—300.— Рис. 204, 205.

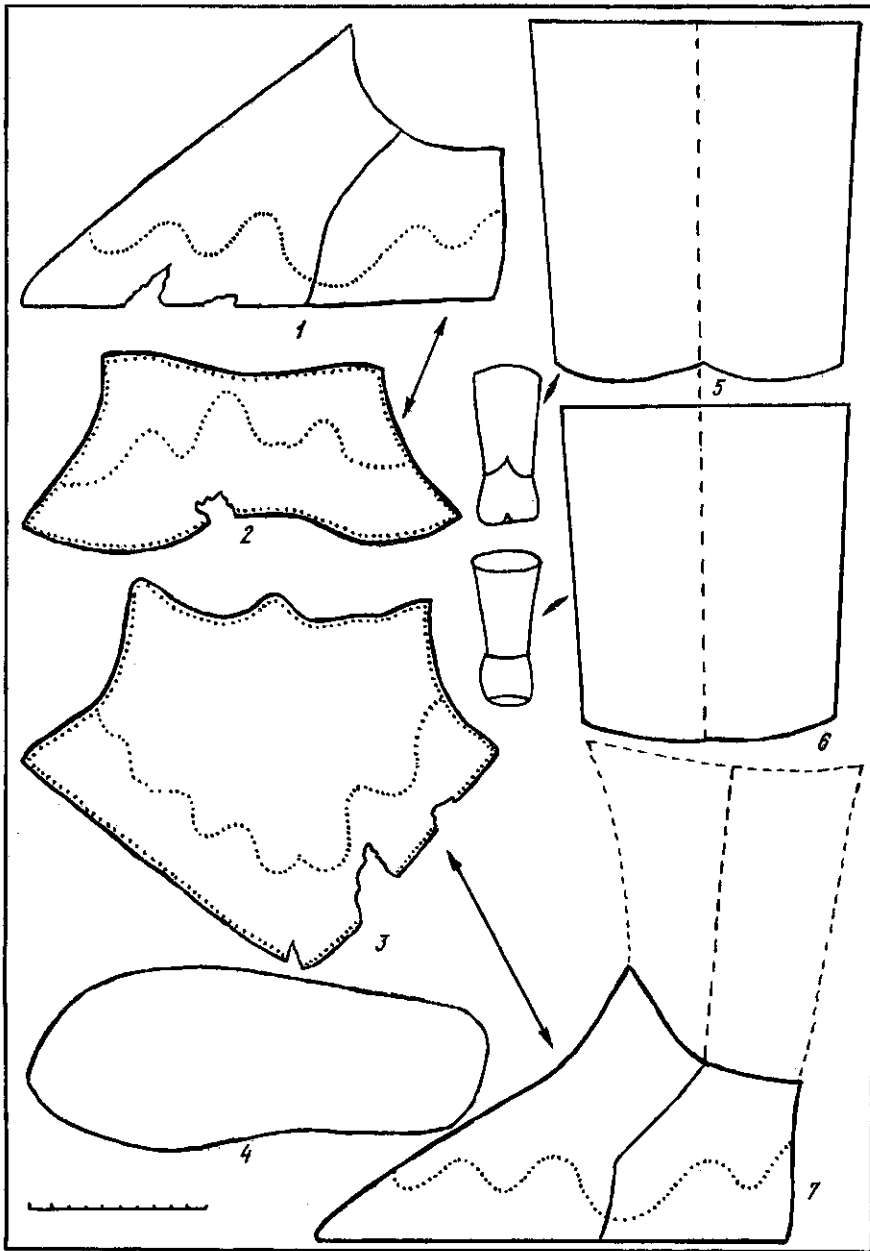

Рис. 1. Чоботи: 1 — головка і задник, зшиті тачним швом, 2 — задник, 3 — головка, 4 — підошва (реконструкція), 5, 6 — халяви (реконструкція), 7 — перівний вигляд чобота (реконструкція).

ських є чоботи, виявлені в Новгороді та Пскові. Аналогії такому крою чобіт зустрічаються і в творах декоративно-прикладного мистецтва та монументального живопису XII ст. Чоботи з високими, зшитими з двох частин халявами і детальноокроєними головками і задниками зображено на ногах музикантів, представлених на срібних платівчастих браслетах із Старої Рязані¹² та колекції ДІМ (Москва)¹³. В таких самих чоботях зображено цесаря на одній із фресок південної апсиди Кирилівської церкви XII ст. в Києві¹⁴. Чоловічі чоботи, виготовлені із добре вичищеної, пофарбованої шкіри високо цінувалися в Давній Русі, про що свідчать згадки їх у літописах і пам'ятках

¹² Даркевич В. П., Монгайт А. Л. Старорязанский клад 1966 года // СА.— 1967.— № 2.— С. 216.— Рис. 5.

¹³ Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII вв.—Л., 1970.— С. 113.— Рис. 160.

¹⁴ Брайчевская Е. А. Летописные данные о древнерусском мужском costume X—XIII вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.—К., 1985.— С. 120.— Рис. 1.

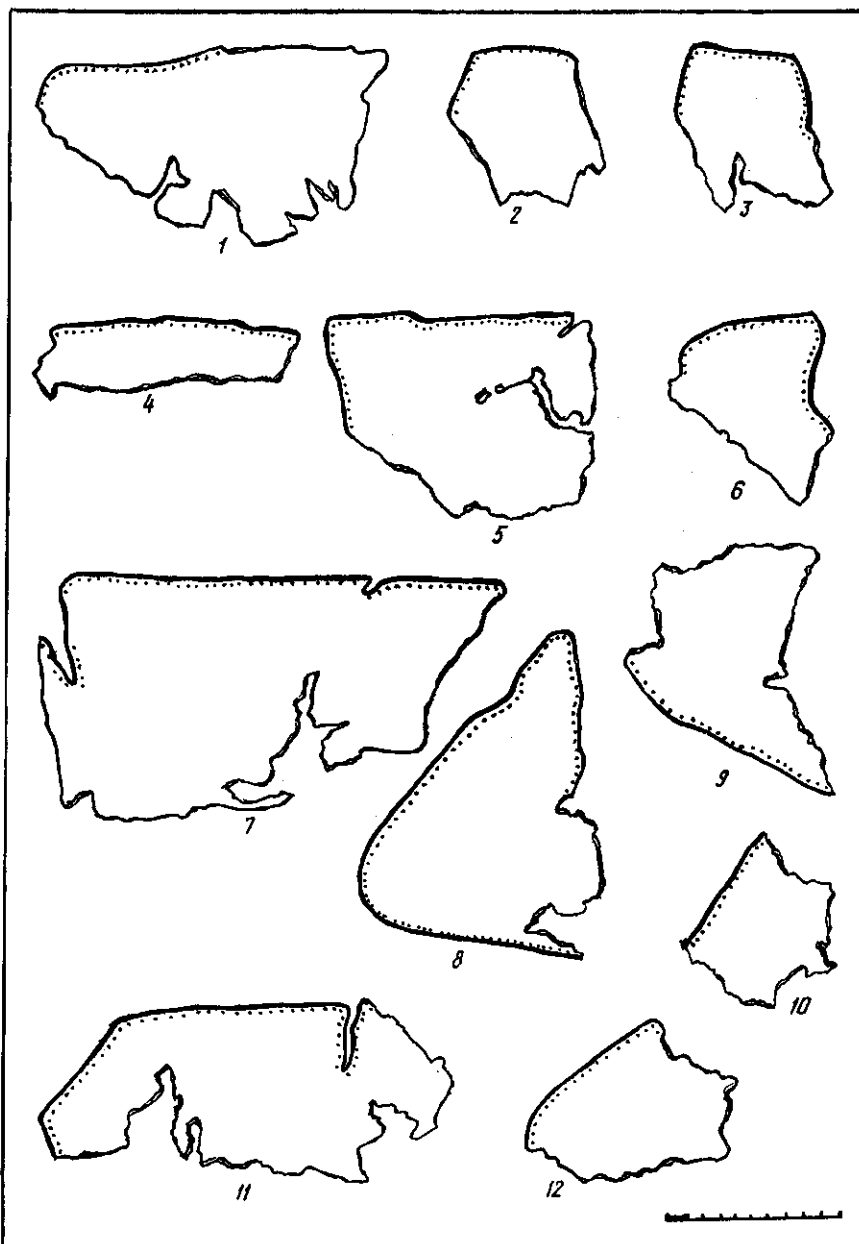

Рис. 2. Черевики: 1—12 — фрагменти верхів черевиків першого варіанта крою.

художньої літератури¹⁵. Такі чоботи були в ужитку переважно у князів та бояр, але, як свідчать матеріали досліджень давньоруських міст, таке саме, тільки скромніше прикрашене, взуття носили і городяни.

Черевики. Другий тип взуття в Звенигороді представлений залишками черевиків. У більшості випадків вони збереглися фрагментарно (рис. 2, 1—12), проте серед них можна виділити різні варіанти крою.

Черевики першого варіанта крою (рис. 3, 3—4, 7—8, 11, 12) мали детальнокресний (зшитий із двох частин) верх і підшву з заокругленою п'яткою та гострим носком. Заготовку верху кроїли з двох частин — зовнішньої, разом з головкою (рис. 3, 1, 5, 9) і внутрішньої, що мала вигляд невеликої, різних форм вставки (рис. 3, 2, 6, 10). Вставка вшивалась, як правило, з внутрішнього боку черевика. Залишки верхів таких черевиків знайдено у 1985 р. в будівлях № 11, 23, 27. Верхню частину

¹⁵ Срезневский И. И. Материалы для «Словаря древнерусского языка». — Спб., 1903. — Т. 3. — Стб. 262.

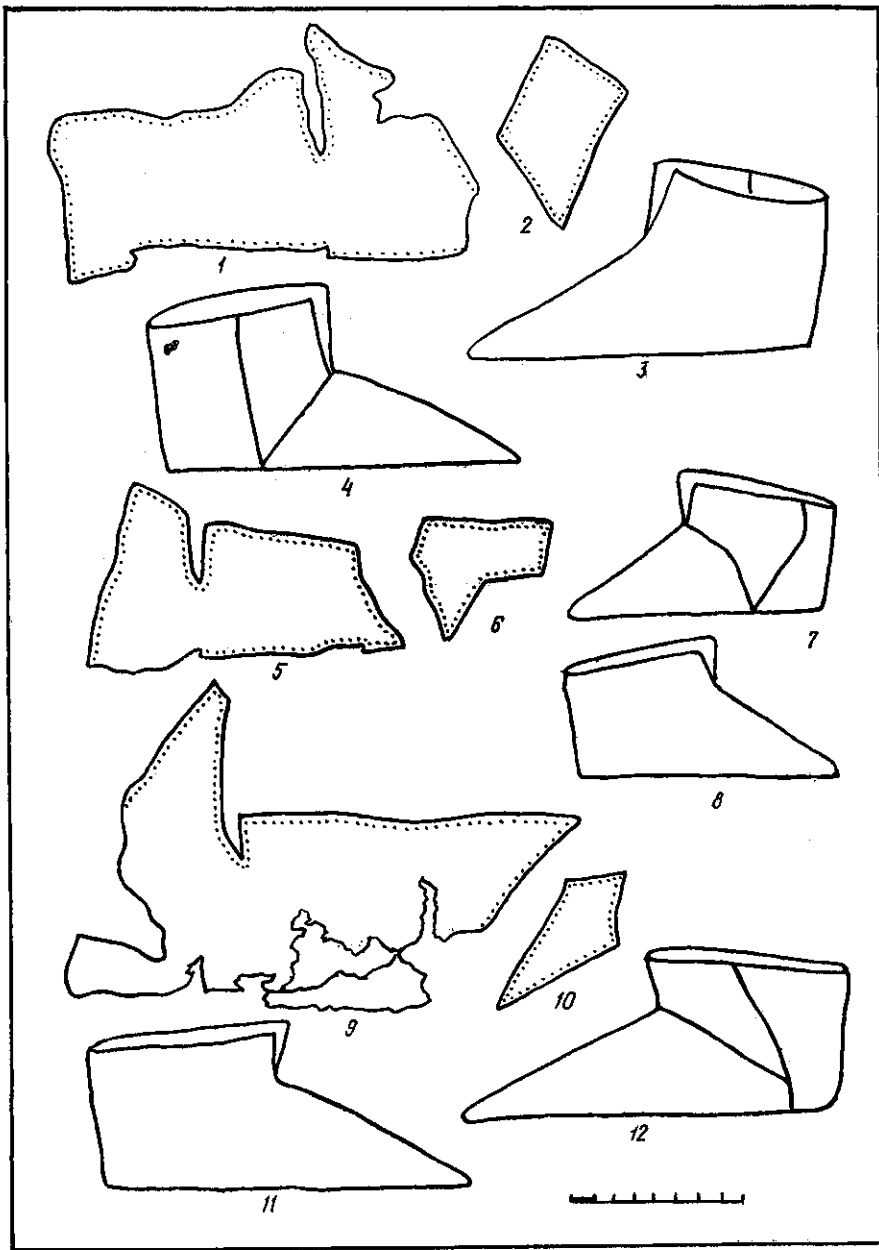

Рис. 3. Чоловічі і дитячі черевики першого варіанта крою: 1, 5, 9 — деталі верхів (зовнішні частини), 2, 6, 10 — деталі верхів (вставки), 3, 4, 7, 8, 11, 12 — реконструкції первісного вигляду.

черевика такого самого крою виявлено в культурному шарі у 1983 р. Підшви названих черевиків не збереглися. Черевики не мали ремінців для кріплення до ноги: розрізи для них у заготовках верху відсутні. Всі знайдені фрагменти черевиків розглянутого варіанта крою виготовлено із тонкої, добре виробленої шкіри товщиною 1,5—2 мм. Аналогії їм є серед знахідок взуття XI—XII ст. із Білоозера, Пскова, Полоцька¹⁶.

Черевики другого варіанта крою (рис. 4, 1—7) зустрічалися як у культурному шарі, так і в будівлях. Від них також збереглися переважно фрагменти верхніх частин. Черевики мали суцільнокроєний верх із швом з боку. До ноги вони кріпилися ремінцями, для яких по верхній частині заготовки робилися спеціальні розрізи. Ре-

¹⁶ Оятева Е. И. Белозерская кожаная обувь ... — С. 199.— Рис. 73, 1; Оятева Е. И. Обувь и другие кожаные изделия ... — С. 83.— Рис. 9, 3; Штыхов Г. В. Древний Полоцк ... — С. 72—80.

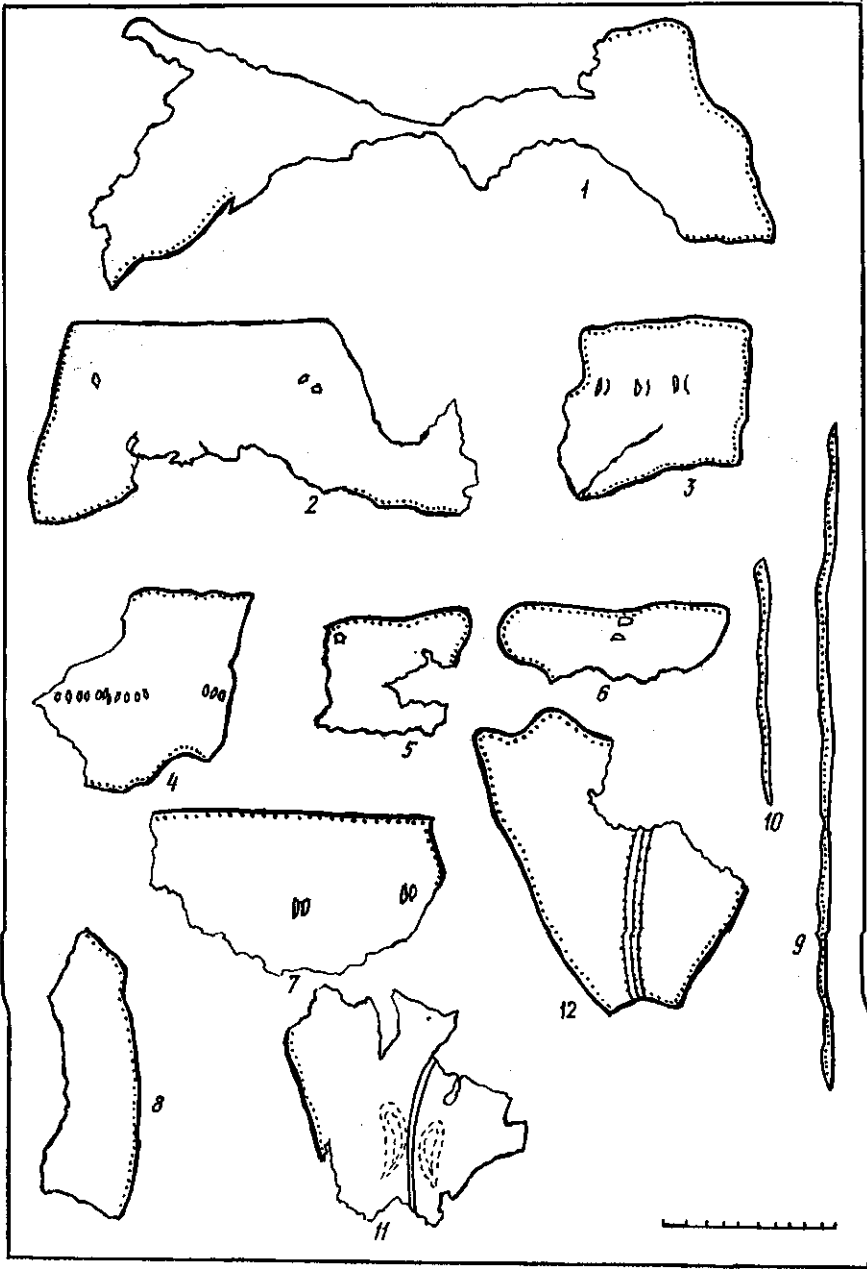

Рис. 4. Фрагменти черевиків другого варіанта крою та вишитих туфель:
1-8 — фрагменти верхів черевиків, 9, 10 — ремінці, 11, 12 — фрагменти
головак вишитих туфель.

мінці виготовляли із тонких (1 мм) смужок шкіри, зігнутих удвоє і зшитих (рис. 4, 4, 9, 10). Черевики в давньоруський час були в ужитку міського і сільського населення. Це підтверджується не тільки знахідками їх при дослідженні давньоруських міст і сіл, а й згадками про них у писемних джерелах. «Черевик» — взуття, виготовлене із очеревної частини шкур тварин, згадується в ряді пам'яток давньоруської писемності як взуття простого люду¹⁷.

Існують і зображення цього виду взуття. У фресковому живопису вже згадуваної Кирилівської церкви (Київ) цілий ряд персонажів зображений у низьких черевиках (рис. 5, 1—3). Це взуття, судячи за його розмірами, носили чоловіки; жінки, діти. Хоч для пошиття черевиків використовували тонку і м'яку шкіру очеревини, але носили їх в осінній і весняний період. Утепляли їх шерстяні панчохи і шкарпетки.

¹⁷ Срезневский И. И. Указ. соч.— Стб. 1499, 1500.

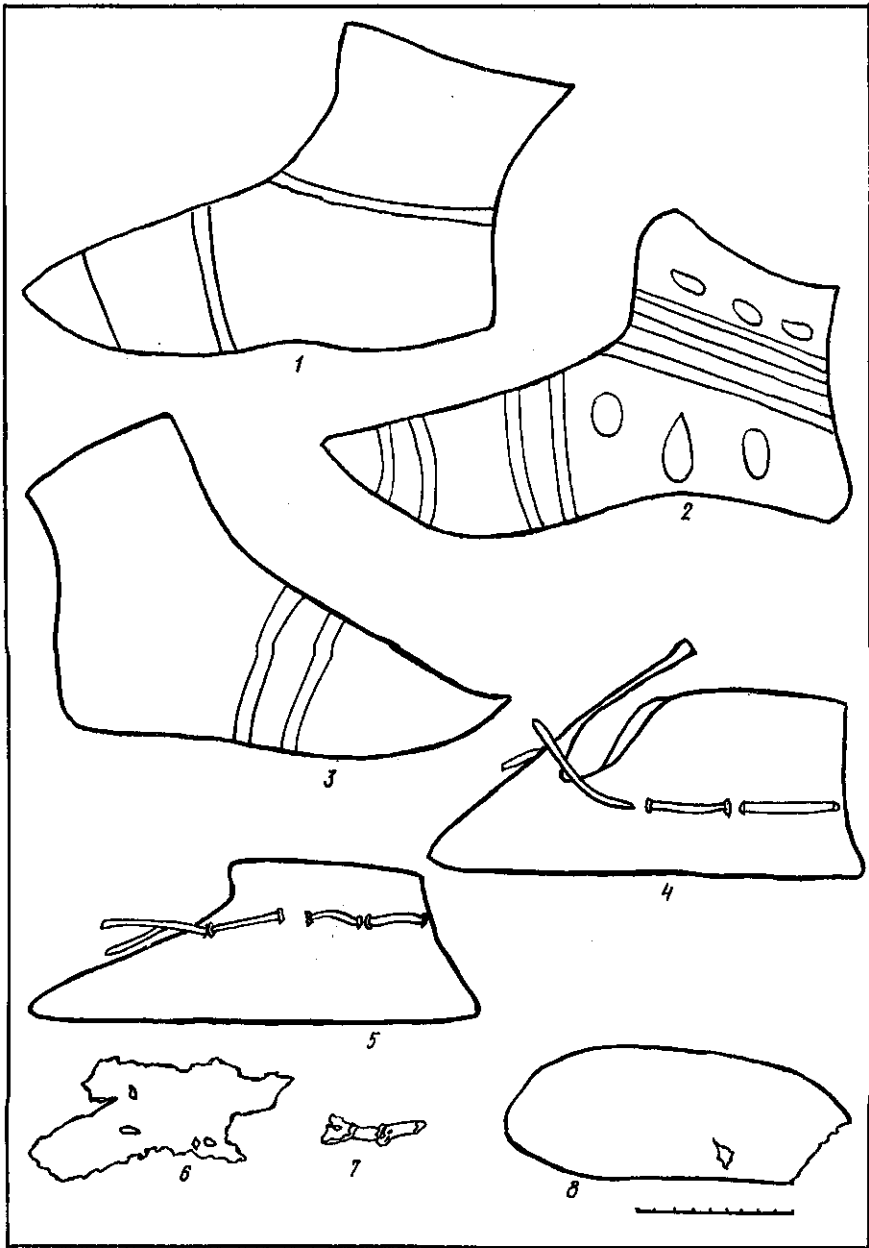

Рис. 5. Черевики та фрагменти поршнів: 1-3 — зображення черевиків на фресках Кирилівської церкви XII ст. в Києві, 4, 5 — черевики другого варіанта крою, 6, 7 — фрагменти поршнів, 8 — підшва дитячого черевика.

В'язані шерстяні шкарпетки разом з фрагментами шкіряного взуття (черевиків) знайдено в житловому зрубі XII ст. в Білоозері¹⁸ та Полоцьку¹⁹. Іноді для утеплення взуття використовували повсть²⁰.

Серед знайдених у Звенигороді фрагментів взуття крім черевиків зустрічаються і залишки м'яких вишитих туфель. В археологічній літературі дослідники іноді не роблять чіткого розмежування між цими двома видами взуття, які конструктивно близькі між собою. Дуже часто «м'якими вишитими туфлями» називають і черевики. У зв'язку з цим Г. В. Штихов висловив думку, що «м'якими туфлями» слід називати взуття типу черевиків, яке закриває ногу тільки до кісточки²¹.

Фрагменти м'яких вишитих туфель виявлено в будівлі № 23 (1985 р.) і в куль-

¹⁸ Оятева Е. И. Белоозерская кожаная обувь ... — С. 97.— Рис. 31.

¹⁹ Штихов Г. В. Древний Полоцк ... — С. 101, 102.— Рис. 53.

²⁰ Там же.— С. 102.

²¹ Там же.— С. 76.

турному шарі (1983 р.) (рис. 4, 11, 12). За аналогією з таким самим взуттям знайденим в інших давньоруських містах, можна припустити, що і в Звенигороді його шили із суцільнокроєної заготовки верху і підшви. Судячи за фрагментом, знайденим у будівлі № 12 (рис. 4, 12), туфля мала м'яку підшву з округлою п'яткою і гострим носком, вишитим у головку, про що свідчить трикутний виріз у носовій частині заготовки. Туфлю виготовлено із добре вичищеної шкіри товщиною 2 мм. Вишивка прикрашала тільки носок. При розкрії деталей туфлі передбачалося, що її буде прикрашати вишивка — штампом на майбутній ділянці головки наносили три паралельні лінії; на них простежуються і сліди від проколів голкою. Це цілком відповідає технології виготовлення і зовнішньому оформленню вишитих («ажурних») туфель із Новгороді, найпростішим способом художнього оформлення яких було нанесення штампом на центральну частину головки орнаменту у вигляді трьох паралельних ліній. Як вважає С. О. Ізюмова, так прикрашали взуття починаючи з XII ст.

Другий фрагмент вишитої туфлі (головка) був оздоблений складніше. В її центральній частині штампом нанесено три паралельні лінії. По обидва боки від них містяться вишитий візерунок, від якого збереглися сліди проколів голкою (рис. 4, 11).

На відміну від інших міст, де досить часто зустрічаються залишки шкіряних поршнів, у Звенигороді цей вид взуття представлений поки що лише двома незначними фрагментами (рис. 5, 6, 7). Можливо, цей вид взуття був тут поширений менше. Серед різноманітних деталей м'якого і твердого взуття майже не зустрічаються підшви. Винятком є лише одна підшва від дитячої туфельки або черевичка, знайдена в культурному шарі посаду у 1983 р. (рис. 5, 8). Викроєна вона із товстої (3 мм) шкіри і має округлий носок та п'ятку, тобто відповідає за формою реконструйованим підшвам описаних вище черевиків і туфель.

Більшість фрагментів шкіряного взуття із Звенигороді знайдено в житлах. Так, у будівлі № 11 виявлено верхню частину чоловічого черевика; головка вишитої жіночої туфлі і верх чоловічого черевика походять із житла № 23. У приміщенні № 26 знайдено нижні частини пари чоловічих чобіт і майже цілий черевик другого варіанта крою. Хоч слідів шевської майстерні на розкопаних ділянках посаду Звенигороді не виявлено, але наявність серед матеріалів розкопок шил і численних обрізків шкіря, що залишилися після розкрою заготовок взуття, свідчить про його виготовлення на місці. За аналогією із іншими давньоруськими містами, шевське ремесло в Звенигороді, імовірно, було самостійною галуззю і обслуговувало потреби місцевих жителів. За конструкцією і технологією пошиття шкіряне взуття із Звенигороді не відрізняється від сучасних його форм із міст Північно-Східної і Північно-Західної Русі, що свідчить про спільність традицій у складенні та історичному розвитку давньоруського костюму.

Одержано 06.04.88